

ФУНКЦІ СИНОНІМІВ Й АНТОНІМІВ У ПОВІСТЯХ

І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО „МИКОЛА ДЖЕРЯ” І „КАЙДАШЕВА СІМ'Я”

Л.М. Марущак

В данной работе проанализирована синонимическая и антонимическая лексика повестей И. С. Нечуя-Левицкого.

Ключевые слова: синонимы, антонимы

У поданій роботі проаналізовано синонімічну й антонімічну лексику в повістях І. С. Нечуя-Левицького „Микола Джеря” і „Кайдашева сім'я”.

Ключові слова: синоніми, антоніми

The aim of this research is analysis of antonyms and synonyms in novels by Lewitsky, Ivan.

Key words: antonyms, synonyms

Об'єктом дослідження даної статті є дві повісті І. С. Нечуя-Левицького: „Микола Джеря” і „Кайдашева сім'я”.

Метою даної роботи є виявлення та аналіз синонімічної й антонімічної лексики у творах письменника.

Мета передбачає виконання таких **завдань**:

- подати семантичні класифікації синонімів й антонімів у повістях письменника;
- визначити структурно-граматичні особливості антонімів та синонімів;
- з'ясувати стилістичні функції цих лексико-семантичних груп у творах Левицького.

Постановка проблеми

Творчий доробок Івана Семеновича Нечуя-Левицького об'ємний і багатий як мистецька спадщина. Його твори вражають актуальністю піднятих у них проблем, яскравістю художніх образів-характерів, жанровою різноманітністю, багатою мовою і поетикою. Неоціненним є внесок письменника у збагачення літературної мови. У своїх творах він вживав чи не всі звичайні слова і крилаті вислови, характерні мовні партії, інтонації рідного Наддніпря. Був певним захисником, популяризатором мовних традицій народу – від звучання слова до інтонування фрази. Мова його творів вражає милозвучністю, барвистістю, простотою і жвавістю. Левицький насичує свої твори цитатами або образами з народних пісень, повір'їв, приказок [1, с. 47].

Характеризуючи мову творів Нечуя-Левицького, І. Франко говорить: „Се переважно буденна мова українського простолюда, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом” [7, с. 231].

Для збагачення мови своїх творів І. Нечуй-Левицький використовує різноманітні художні засоби. Вона насичена великою кількістю порівнянь та епітетів, антонімів та синонімів тощо. Але ми звернемо увагу на те, як за допомогою антонімів та синонімів Левицький збагачує свою мову, які функції виконують ці лексико-семантичні групи в його творах.

Актуальність цієї роботи полягає в тому, що, незважаючи на велику кількість праць про творчість і майстерність І. С. Нечуя-Левицького, вперше об'єктом окремого системного дослідження стали певні лексико-семантичні групи у творах письменника. Це дає змогу не тільки глибше пізнати грані таланту великого митця, а й зрозуміти суть його творчої манери, його письменницькі задуми.

Досліджуючи синонімічну лексику творів Левицького, умовно можна виділити такі основні типи синонімів залежно від того, якими ознаками вони відрізняються один від одного:

- загальномовні;
- контекстуальні;
- індивідуальні [9, с. 6].

Основну частину в повістях письменника займають загальномовні синоніми, які являють собою сталу категорію в лексичній системі мови і характеризуються загальнонародним значенням. Їхні синонімічні зв'язки не залежать від жодного контексту. Наприклад, в повісті „Кайдашева сім'я” знаходимо такі загальномовні синоніми, як: „Веселі сині, як небо, очі світились *привітно й ласкаво*” (с. 133), „Кайдаш сидів, мов дерев'яний, і на його лиці розлився якийсь *смуток та жаль*” (с. 138), „Побила мене *лиха година та нещаслива!* – загомоніла Кайдашиха” (с. 140), „...і в хаті все *стихло і втихомирилось*” (с. 141), „Чи ти *здурів, чи збожеволів?*..” (с. 144), „*Добрідень, моя дитино!*.. – промовила Кайдашиха до Мотрі. *Доброго здоров'я!* – обізвалась Мотря з садка” (с. 150), „Квітки на рубашці виходили *здорові та лапаті*” (с. 170), „Чого ви *лаєтесь, чого ви сваритесь?*” (с. 173),

„Піднявся гвалт, шум...” (с. 216), „...от піди побий їй морду, та натовчи добре потилицю...” (с. 221) тощо.

А в повісті „Микола Джеря” [12] зафіксовано такі загальномовні синоніми: „ На його серце полилася така радість, таке щастя...” (с. 26), „ Тільки решета гули та бряжчали серед галасу й гаму та вискакували з шуму дуже тонкі жіночі голоси...” (с. 35), „...тільки Микола ходив сумний та невеселий...” (с. 43), „ Пан кричав, осавула верещав, економ репетував...” (с. 52), „ Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли й гуркотіли, аж стіни гули та трусились” (с. 64), „Наша батьківщина й дідизна, і наша держава в кривді” (с. 120).

Серед синонімів, уживаних І. С. Нечуєм-Левицьким, слід виділити і контекстуальні, які виникають внаслідок переносного вживання слова в особливому, специфічному значенні, яке не закріплене в мові, а створюється лише в певному контексті, тому контекстуальні синоніми є витвором індивідуальним, а не загальномовним. Наприклад, зовсім несинонімічними в їх прямому значенні є іменники *невісточка і біда, походеньки та посиденьки, хвильки і брижки*; прикметники *чужі й незнайомі, міцний, здоровий і молодий*; дієслова *верещати, гвалтувати і ляяться, бродити і волочитися, тішити, колихати і гойдати*, прислівники *помаленьку й длаво, просторно й широко, тихо й мертво* стають синонімами в такому контексті, як: „ Мати важку роботу на Мотрю скидає, а сама *походеньки та посиденьки* справляє” (с. 174), „ Ну, взяла собі *невісточку!* Взяла собі в хату *біду!*” (с. 165), „ Червоний світ миготів ніби *хвильками й брижками* по стінах...” (с. 50), „ З ними стрічались люди, та все *незнайомі, все ніби чужі.*” (с. 122), „...заснув *міцним, здоровим, молодим сном*” (с. 125), „ Вони разом *верещали, гвалтували, ляялись*” (с. 253), „ І де ти *бродиш, де ти волочишся* цілу ніч?” (с. 192), „ Кайдашиха *тішилась* унуком, *колихала* його, *гойдала.*” (с. 169), „Важкий човен *помаленьку й длаво* сунувся по воді” (с. 88), „ Господи, як тут *просторно*, як тут *широко!*” (с. 74), „ В заїзді все спало. Скрізь було *тихо й мертво*” (с. 59).

Надзвичайно цікавими у повістях є індивідуальні синоніми письменника, які використовуються для створення яскравих образів, передають світобачення автора, його індивідуальну манеру: „ Старий Омелько був дуже *богомольний, горнувся до духовенства, любив молитись і постить*” (с. 134), „ Я люблю, щоб дівчина була *бриклива, щоб мала серце з перцем*” (с. 134), „ То був *не жаль, не плач горя, а якийсь слізний крик, якесь море сліз.*” (с. 214), „ Твої діти такі *зміюки*, як і ти. Наплодила *вовченят*, то не пускай їх до моєї діжки” (с. 252), „ Щоб мене мій *син, моя кров.*” (с. 253), „ Молодиці *перебрали язиком* усіх дівчат на селі, *пересудили й багатих, і бідних*” (с. 21), „ Отаман полюбив Миколу й настановив його за свого *крилаша*, цебто за свого *помічника*” (с. 105) тощо.

Як відомо, в українській мові розрізняють синонімію словотвірну, фразеологічну та синонімію фонетичного плану.

З погляду структури розрізняють синоніми однокореневі і різнокореневі. І ті, і інші наявні у мові повістей Нечуя-Левицького. Отже, знаходимо такі різнокореневі синоніми: „В її серці все *якось помішалось, скаламутилось*” (с. 123), „Кожний шукав очима своєї *оселі й хати*” (с. 121), „В добрі роки він *чимало* заробляв грошей, але *багато* їх зоставалось в шинках” (с. 105).

Другу групу, значно меншу своєю кількістю, складають однокореневі синоніми. Вони творяться за допомогою певних афіксів, які в сполученні з коренем і надають словам різних семантико-стилістичних відтінків: „ Вона [Кайдашиха] думала, що все це *якось перетреться, перемнеться* та й так *минеться*” (с. 178) (творяться за допомогою префікса *пере-*); „ Я *не гордий, я не пишний, й гордо не несуся*” (с. 149) (суфіксальне утворення) та ін.

Фразеологічні синоніми, які є варіантами фразеологічних одиниць на позначення того самого поняття, теж трапляються в повістях Левицького, наприклад: „ Чи ви *подуріли* сьогодні, чи *показались*, чи в *хрещика граєтесь?* – спитав Кайдаш” (с. 172), „ Вона [Мелашка] прожила перший тиждень *тихо, спокійно, як у бога за дверима*” (с. 227), „ Скаже, що я тебе *зводжу з розуму, збиваю з пантелику.*” (с. 104) тощо.

Також у повістях наявні синоніми і фонетичного плану, які є одним із важливих засобів створення милозвучності української мови, наприклад: „ Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки...із такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, із такими кудлатими головами” (с. 57), „ Він *уже й не знав, що станеться, що вже* більше ніколи її не побачить...” (с. 85) тощо.

У синонімічні пари можуть поєднуватись різні частини мови, але явище синоніміки поширене серед них неоднаково, наприклад, найчастіше у повістях трапляються іменникові синоніми: „смуток та жаль”, „ гвалт і шум”, „ хата й оселя” тощо. Знаходимо і прикметники, які теж вступають у синонімічні відношення:

„ Податі були *великі*, плата за землю була *чимала*” (с. 257), „ Микола ходив *сумний та невеселий*” (с. 43) та ін.

Вступають у синонімічні пари і дієслова, і прислівники, і займенники: „Чи ви *показались*, чи ви *знавісніли*? – говорив Карпо” (с. 248), „Бідна Балашиха *голосила*; Балаш і собі *плакав*; *Кайдашиха* *ридала*, бо *вона* почувала свою провину” (с. 226), „Надворі було *тихо й поночі*” (с. 30) тощо.

У повістях наявні словосполучення і речення, які синонімізуються, наприклад: „*Широкий простір, широкий без краю вигляд* навів на Миколу важкі думи” (с. 92), „...він [Джеря] ніколи не продав панам, одказував їм *грубо, сердито, з великою злістю*...” (с. 128) тощо.

Досліджуючи антонімічну лексику творів І. С. Нечуя-Левицького, умовно можна виділити такі основні типи синонімів, як:

- загальномовні;
- контекстуальні;
- індивідуальні.

Основну частину в повістях письменника займають загальномовні антоніми, які являють собою сталу категорію в лексичній системі мови і характеризуються загальнонародним значенням. Наприклад, в повісті „Кайдашева сім'я” часто трапляються такі загальномовні антоніми, як: *білий і чорний, вздовж і впоперек, живий і мертвий, солодкий і гіркий* („Палажка повагом та тихо, в *білій* катанці, зав'язана *чорною* хусткою” (с. 136), „Мотря сиділа коло вікна... і плутала ниткою *вздовж і впоперек*, і по комірці, й по пазусі” (с. 159), „Вона догадувалась, що її свекруха недобра, і що під її *солодкими* словами ховається *гіркий* полин” (с. 170), „Кайдашиха взяла чарку і наговорила приказок *живим і мертвим* повнісіньку хату” (с. 185) тощо.

А в повісті „Микола Джеря” [12] найчастіше вживаються такі антоніми: *багатий і бідний* („Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й *багатих*, і *бідних*” (с. 115), „Джериха не вважала, що Варка була *багатиркою*, а її син був *убогий*” (с. 132); *день і ніч* („Як не вмру, повернуся, і повернусь *вдень*, а *вночі* застукаю в квартиру” (с. 177); *холодний і гарячий* („Самі спожили *свіженьку й гарячу* рибку, а ви, мовляв, їжте *холодну й нетривну*” (с. 193); *старий і молодий* („За Джериною хатою, під *старою* грушею, на зеленій траві спав *молодий* парубок” (с. 2) і ще багато інших антонімів.

Контекстуальними в повістях є такі антоніми: „Її краса так засліпила йому очі, що вона йому здавалась не *дівчиною*, а *русалкою*” (с. 174), „В гарячий ясний день ліс на горах *сєє*, а в долинах *чорніє*” (с. 24), „З *чорнявим* постояла б, а *рудому* – зась” (с. 56). У контекстуальні антонімічні відношення вступають навіть цілі словосполучення і речення: „Я не знаю, чи ти мене *вірно любиш*, чи з мене *смієшся*” (с. 24), „*Панський хліб був вже вижатий*. Все поле було *вкрите копами та стойками*, а *людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь*” (с. 47).

Серед індивідуальних антонімів знаходимо такі: „Все *цвіло* та *зеленіло*, тільки Микола ходив *сумний та невеселий*” (с. 43), „До своїх дітей, було, *ледве доторкнеться долонею*, а мене *так лусне*, що я не знала, де й дітись” (с. 214), „Як тільки Кавун *ласкаво заговорить* до мене, то Кавуниха зараз *загне мені в батька-матір*” (с. 57).

З погляду структури розрізняють антоніми різнокореневі й однокореневі. Так, знаходимо такі різнокореневі антоніми: „*Минула зима – настало літо*” (с. 45), „*Дружки співали*, а Нимидора *плакала*” (с. 32), „Роставиця неначе передражнює здорові річки, як часом *маленькі діти* передражнюють *старших*” (с. 182). Другу групу, значно меншу своєю кількістю, складають однокореневі антоніми. Вони як і однокореневі синоніми, творяться за допомогою певних афіксів, які в сполученні з коренем і надають зіставлюваним словам протиставного значення: „Мотря *затулила* губи хусткою, але зараз їх *одтулила* й сміливо спитала...” (творяться за допомогою префіксів *за-*, *од-*); „Ти думаєш, що в мене руки *не доросли* до твоєї чуприни? Мабуть, уже *переросли*” (с. 169) (творяться за допомогою пари префіксів і частки *не*); „Ти міряєш собі, то *натягуєш*, а в чужому міряєш, то *стягуєш*” (с. 225) (префікси *на-*, *с-*) тощо.

Слід звернути увагу на антоніми, які творяться за допомогою частки *не*, що допомагає протилежну ознаку виразити пом'якшено, евфемістично, наприклад: „Я цілу ніч *спала*, як не *спала*” (с. 176), „Микола *замовк*, а його думка *не замовкала*” (с. 36).

В антонімічні пари поєднуються різні частини мови. Найчастіше у повістях Нечуя-Левицького трапляються іменникові антоніми: „Вербівські бурлаки не зняли шапок, неначе вони були *хазяїнами* в сахарні, а Бродовський був *наймитом*” (с. 59); „В Кайдашевій хаті стала *мирнота*, зате на дворі почався *нелад*” (с. 206); „Вона, Мотря, лучче витерпіла б *лайку*, ніж *смішки*” (с. 159). Прикметники також вступають в антонімічні відношення: „По обидва боки стояли *невеликі* муровані домки з *здоровими* вікнами” (с. 58); „Кавун – чоловік *добрий*, та зате Кавуниха дуже *лиха*” (с. 26). Вступають в антонімічні пари і дієслова, і прислівники, і числівники, і займенники: „...вона не знала, чи *радіть*, чи *плакати*” (с. 112); „Ви погане місце вибрали: тут трохи *вогко*, а там далі над річкою *сухіше*” (с. 70); „*Один* повний місяць стоїть серед неба, *другий* сходить з-за лісу” (с. 100); „*Ваша* частка – *моя* частка” (с. 207) тощо.

У повістях наявні словосполучення і речення, які також протиставляються: „Над лісом *розлився* дивний *спокій*, а над шпильями *гук дзвін*” (с. 124), „Коли я буду вибирати собі дівчину, то візьму *гарну*, як *квіточка*, *червону*, як *калина в лузі*, а *тиху*, як *тихе літо*, – сказав Лаврін. Мені аби *була робоча та проворна*, та *щоб була трохи куслива*, як *мухи в спасівку*, – сказав Карпо” (с. 122).

У системі виразних засобів мови І. С. Нечуя-Левицького синоніми й антоніми посідають досить помітне місце. Їх стилістична роль різноманітна. Функція синонімів, наприклад, полягає насамперед у тому, що вони допомагають уникнути повторення однакових слів на короткому відрізку тексту, якнайточніше виявити відтінок думки, показати багатство явища, інтенсивність прояву дії, різноманітність ознак [3, с.39]. Наприклад, у повістях „Микола Джеря” і „Кайдашева сім'я” знаходимо такі стилістичні синоніми: „Джеря *просив*, *благав*, але все те нічого не допомогло” (с. 32), „Десь далеко було чути *шум* та *гам*” *часто* й *густо* припадали до води” (с.8).

А стилістична роль антонімів полягає передусім у тому, що вони забезпечують контрастну характеристику образів, портретних рис героїв повістей, які мають обов'язково „*біле личико*”, „*чорні коси* і *чорні брови*”, поділяються на „*добрих*” і „*лихих*”, на „*старих*” і „*молодих*”, на „*багатих*” і „*бідних*” тощо.

З фольклору в мову своїх творів письменник переносить традицію парного вживання близькозначних синонімів, наприклад: „В обох садибах настала *мирнота* й *тиша*” (с.273), „Всі йшли бором *сму́тні* та *невеселі*” (с.232).

У ролі синонімів до слів загальнонародної мови автор використовує також евфемізми.

Як відомо, евфемізми – це досить різноманітна за своїм складом група слів і словосполучень, які використовуються для пом'якшення враження від сказаного. У творах Левицького поширені евфемізми, що виникли з почуття сорому, який викликають лайливі слова: „Кайдашиха все *гукала* на Мотрю, а Мотря ніколи *не замовчувала* свекрусі” (с.166), „Молодиці *перебрали* язиком усіх дівчат на селі, *пересудили* багатих і бідних...” (с.21).

Антонімічні пари становлять певну понятійну єдність і часто вживаються разом, у межах одного речення. Так створюється контраст, на якому будується антитеза як стилістична фігура [10,с.15]. Це може бути речення односкладне і двоскладне, просте і складне: „*Минула зима*, знов *настало літо*” (с. 243), „*Прийшла народна воля*, і *панщина навіки згинула*” (с. 109).

Також антонімія лежить в основі такого художньо-зображального прийому, як епітет-оксиморон. Епітет-оксиморон – це мовна фігура, в якій поєднується два протилежних за змістом слова, що в сукупності дають нове поняття [11,с. 4]. Такі фігури допомагають повніше відтворити складність і суперечливість зображуваних явищ. Уміле використання оксиморонів надає мовленню витонченості й дотепності, тому автор також вдається до цієї фігури: „Маруся Джериха вже *немолода* *молодиця*” (с. 19), „Микола вийшов од пана, як *живий мертвець*” (с. 30), „Вона з розгону наткнулась на його й *стиха* *крикнула*” (с. 27) тощо.

Висновки. Отже, в результаті дослідження синонімічної й антонімічної лексики в повістях І.С. Нечуя-Левицького „Микола Джеря” і „Кайдашева сім'я” виявлено 172 синонімічні та 322 антонімічні пари. Серед яких: загальномовних синонімів нараховано 80, антонімів – 245; контекстуальних синонімів виявлено 45, антонімів – 37, а також знайдено 47 індивідуальних синонімів і 40 індивідуальних антонімів.

Також слід зазначити, що за структурою синоніми й антоніми бувають однокореневі та різнокореневі (створяться за допомогою певних афіксів), що в синонімічні й антонімічні пари поєднуються різні частини мови (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники).

Література:

1. Власенко В. О. Художня майстерність Нечуя-Левицького І. С. – Київ, 1969.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1978.
4. Крутікова Н. Е. Творчість І. С. Нечуя-Левицького. – Київ, 1961.
5. Міщук Р. С. Про гуманізм творчості І. Нечуя-Левицького// Рад. Літературознавство. – 1987. – №5.
6. Сучасна українська літературна мова. Довідник / За ред. О. Д. Пономарева. – К., 1996.
7. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890р. – Львів, 1910.
8. Бурячок А. А. Орфографічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1995.
9. Деркач П. М. Короткий словник синонімів української мови. – Львів-Краків-Париж, 1993.
10. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К., 1993.
11. Полюга Л. І. Словник антонімів української мови. – К., 1987.
12. Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря. Твори. – К., 1984.

Поступила 17.08.2004 г.